

összehasonlításban alacsony, ez annak következménye, hogy néhány kiemelkedően fontos betegség halálozási gyakorisága a legmagasabbak között van Európában. Az EU 25-ök okspecifikus halandóságához képest a kiválasztott halálokokban hazánk értékei a legutóbbi adatok szerint az 5. ábrán látható módon alakultak.

A kockázati tényezők közül a dohányzás és a mértékvesztett alkoholizálás nemcsak közegészségügyi, de társadalmi probléma is. A két addikciónak tulajdonítható halálozások száma diszproporcionálisan magas.

Végül, de nem utolsósorban, nem tolerálható, hogy egy kis országban az életkilátásokban olyan nagy különbségek legyenek, mint például a már említett Hollandia és Moldova között. Az új epidemiológiai korszak eredményei ellenére csak az elején járunk annak az útnak, amely elvezet bennünket az emberhez méltó, hosszú és egészséges élet társadalmi méreteiben történő megvalósulásához.

IRODALOM

- WHO Regional Office for Europe (2008): *Atlas of Health in Europe*. 2nd edition. WHO Regional Office for Europe, Copenhagen
- Gaziano, J. Michael (2008): Global Burden of Disease. In: Libby, P. – Bonow, R. O. – Mann, D. L. – Zipes, D. P. (eds.): *Braunwald's Heart Disease: A Textbook of Cardiovascular Medicine*. Philadelphia, USA
- Józan Péter (2008): *Válság és megújulás a második világháború utáni epidemiológiai fejlődésben Magyarországon. Műhelytanulmányok*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- Józan Péter (2008): A módosított humán fejlettségi mutató (MHFM) és alkalmazhatósága. Statisztikai Szemle. 86, 10–11, 949–969.
- Olshansky, S. Jay et al., (1986) : The Fourth Stage of the Epidemiological Transition. The Age of Delayed

A dolgozat a *Halálozási viszonyok, életkilátások a 21. század kezdetén a világ, Európa és Magyarország népességében*, illetve *A kardiovaszkuláris mortalitás elemzése, különös tekintettel a szívkoszorúér- és agyérbetegségekre* című vizsgálat adatainak felhasználásával készült. Az előbbi vizsgálat pénzügyi támogatásáért az MSD Magyarország Kft.-nek, az utóbbi pénzügyi támogatásáért a Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatóhelyek Irodájának tartozom köszönettel.

A dolgozat elkészítésében közreműködtek Dávid Pálné statisztikus és Magyar Zsuzsa Judit közgazdász, akiknek ezúton is köszönetet fejezem ki.

Kulcsszavak: *halálozási viszonyok, életkilátások, a halandóság struktúrái nem, életkor és halálok szerint, epidemiológiai korszakok, epidemiológiai fejlődés a világ népességében, Európában és Magyarországon.*

- Degenerative Diseases. The Milbank Memorial Fund Quarterly. 64, 355–391.
- Vallin, Jacques – Meslé France (2004): Convergences and Divergences in Mortality: A New Approach to Health Transition. *Demographic Research* (Special Collection 2. Article 2: *Determinants of Diverging Trend in Mortality*). 12–43. Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock <http://www.demographic-research.org/special/2/2/S2-2.pdf>
- WHO (2008): *The Global Burden of Disease 2004*. Update, WHO, Geneva
- Zaridze, David – Maximovitch, D. – Lazarev, A et al., (2009): Alcohol Poisoning Is a Main Determinant of Recent Mortality Trends in Russia: Evidence from a Detailed Analysis of Mortality Statistics and Autopsies. *International Journal of Epidemiology*. 38, 1, 143–153.

Interjú

NEM IGAZÁN EMBER, AKI NEM MŰVELT

Várkonyi Benedek beszélgetése Ritoók Zsigmonddal

Mit gondol, a kitiüntetést a tudós, a kutató, a tanár kapta, vagy az, aki mindezek együtt?*

Azt hiszem, ezeket nem lehet szétválasztani; ha magam választhatnék, elsősorban a tanárnak adnám, de akkor nem magamnak.

Azért a tanárnak, mert szereti átadni mindazt a tudást, amit összeszedett?

A tanítás mint szenvedély dolgozik önben?

Az embernek van egy szenvedélye: szeretné továbbadni azokat az ismereteket, amelyeket magába szedett, abban a reményben, hogy ez a tanítványokban olyan folyamatot indít el, amelynek folytán a tanítványok túlhaladják mesterüket. Mert egy tanárnak az a legnagyobb öröm, ha a tanítványai jobbak lesznek, mint ő maga.

Ki volt az a mestere, akit túl akart haladni, és azután túl is haladott?

Nem állítom, hogy bármelyik tanáromat is túlhaladtam. Több tanárom is volt, az indulásnál az egyetemen Moravcsik Gyula bizantológust kell említenem, ő olyan ember volt, aki példaképem lehetett, ha így mondhatom. Tudósi tevékenységemet elsősorban az Eötvös Collegium két tanára alakította: Szabó Árpád

* Idén Ritoók Zsigmond vehette át a Bolyai-díjat

és Harmatta János. Azután később volt rám nagy hatással Borzsák István. Tanárain közül e három embert kellene különösen kiemelni. És van egy negyedik, akinek hallgatója voltam, aztán később már nem mint hallgató, hanem mint beszélgetőtárs tanultam tőle nagyon sokat. Utólag látom, hogy mennyit. Ez Marót Károly volt.

Akiket most föl sorolt, nem mind az okortudomány mesterei. Van közöttük nyelvész, Harmatta János. Ön is több mindenmel foglalkozik: irodalommal, nyelvészettel, de persze elsősorban az okortudomány áll közel a szívéhez. Az ókor története vagy annak a szellemisége?

Az ókoron belül is elsősorban az irodalom. Harmatta János nem elsősorban a nyelvészetben volt rám nagy hatással, hanem abban, hogy megmutatta, mennyire összefüggenek egymással a különféle kutatási területek. Nyelvészettel sem lehet úgy foglalkozni, hogy valaki a régészethez és az irodalomhoz nem ért. Ezek mind összefüggenek egymással, és minden lényeges kérdésben a többire is, a rokonterületekre is tekintettel kell lenni.

Igen, csak hogy ma sokat beszélnek arról, hogy ez olyan világ, ahol már nem lehet

mindenhez, sok mindenhez érteni.

Úgy alakult, hogy egy tudós kevés dologhoz ért, de ahhoz nagyon. Akkor a korunk ellene dolgozik annak, amit az előbb mondott?

Azt hiszem, az egyik lehetőség, hogy valaki kevés dologhoz ért, de ahhoz nagyon. De attól félek, a kevés dologhoz sem lehet úgy érteni igazán, hogy az ember az egésznek a látását elveszíti a szeme elől. Ha nem is alkotó kutatóként, de legalább az eredmények ismerőjeként a szomszédos területeken is valamelyes tájékozottságot kell szerezni.

Benedek Marcell egyszer azt mondta – ha jól emlékszem így szölte a mondat: „tudós nem vagyok, csak tanuló”. Akkor mondta ezt, amikor már híres professzor volt. Mennyire ért egyet ezzel? Egy tekintélyes, befutott professzornak, aki most tekintélyes díjat kapott, kell még tanulnia? Vagy most már inkább csak az a célja, hogy átadja mindazt a tudást, amit összeszedett?

Ha valaki nem tanul szüntelenül tovább, akkor nagyon hamar megélheti azt, amiről az előbb beszéltem: hogy a tanítványai túlhaladnak rajta. Az embernek állandóan tanulnia, olvasnia kell, mert így tartja magában elevenen azt a feszültséget, azt a szenvedélyt, hogy továbbadja az ismereteket. Mert ha csak a régi ismereteinél marad, akkor azok előbb-utóbb megzúznak benne.

Az ókori irodalom azért érdekes az ön számára, mert valamilyen különös varázsa van? Más a varázsa, mint mondjuk a középkori irodalomnak, vagy egyszerűen kellett választania egy stúdiumot?

Ha a kettő közül választani kell, akkor inkább az elsőt választanám. Az ókornak sajátos varázsa van. Persze minden kor rendelkezik

ilyennel, nem mondom, hogy csak az ókor. Már sokszor elmondtam: minden nőnek van valamilyen varázsa, de egy férfi egyetlen nőbe lesz szerelmes, és esetleg egész életén keresztül amellet tart ki.

Ha az ember lát egy nőt, akkor tudja, hogy a haja vagy a szeme tetszik.

De mi volt a vonzó az ókorban?

Ilyen külső tényezők nálam is fölbukkantak. Kaptam régi könyveket, amelyek ókori szerzőknek 17–18. századi kiadásai voltak, és elkezdtek érdekelni. Latinul íródtak, kíváncsi voltam, hogy meg tudom-e érteni őket. Nem tudtam. Izgatja a kamaszt, hogy valamilyen különleges dologgal foglalkozzék, olyannal, amivel más nem. Csak azért is, mert más nem. Olyan könyveket kaptam, amelyekben az ókor nagyon izgalmasan, érdekesen jelent meg. Ez elindított, és aztán ahogy egyre jobban megismerkedtem az ókori irodalommal, annál inkább a hatása alá kerültem. Valószínű, hogy ha az angol vagy a német irodalomhoz kerültem volna közel ilyen külsődleges tényezők hatására, akkor azoknak a varázsa nyert volna meg. Mint ahogy németül elég korán elkezdtem tanulni, élveztem is a német irodalmat, és egy kicsit gondolkoztam azon, hogy germanista legyek. De azután az ókor elcsábított.

Foglalkozott az antikvitás esztétikájával is, ez különösen érdekl. Ma mást tartunk szépnek, mint tartottak akkor, és mások az ideálok is. De mit jelent ez pontosan, mennyire különbözik a mai kor esztétikájától az antikvitásé?

Hogy valami nagyot mondjak, szerintem ott kezdődik az esztétikai gondolkodás, hogy az ember először teszi föl magának a kérdést: bizonyos hangsorok – akár szó-, akár zenei

hangsorok – miért tesznek rám oly különös hatást. Ennek két oldala van. Egyfelől miért képesek bizonyos emberek ilyen „hangsorokat” létrehozni, másfelől miért hat az rám. Már a homéroszi eposzoktól kezdve mondanak erről valamit. Gondoljunk csak a Múzsák szerepére. És nagyon korán megjelenik a kérdés: igaz-e, amit a költő mond. Ez nem esztétika, de már esztétikai gondolkodás. A kérdés az, hogyan lesz ebből a gondolkodásból eszerint Arisztotelésznél már kifejezetten rendszeres tudományos igényű esztétika. Itt már nem az a kérdés, hogy igaz-e az, amit a költő mond, hanem az, hogy jól mondja-e. És ha jól mondja, akkor miért mondja jól. És hogyan igaz. Megpróbálom ezt megmagyarázni. Nem múzsatényezőkkel, tehát irracionális elemekkel, hanem emberi tényezőkön belül maradva, de nem zárva ki, hogy van mégis valami, amit nem lehet megtanulni. Ez a fejlődési sor izgat különösen.

Most költészetről, filozófiáról beszél, és abban a korban e kettő nem volt olyan nagyon más. Éltek költők, akik egyúttal filozófusok voltak, vagy egyszerűen költészetben gondolkodtak. Platón filozófus volt, de ha olvassuk, mégis azt érezzük, hogy ez költészet. Miért van ez?

Költészet is. Azért ne feledjük, hogy Heisenbergnek sok igazsága van abban, amikor azt mondta: az egész filozófiatörténet széljegyzetek Platónhoz. Csakhogy Platón a filozófiai igazságot úgy tudta megfogalmazni, hogy az ember mint íróművészt is tudja csodálni. Azt, hogyan építi föl ezeket a párbeszédeteket; hogyan jelenik meg az első szavaktól kezdve az a probléma, amit majd a párbeszéd kifejti. Azzal együtt, hogy minden teljesen hétköznapi kérdésekben jelenik meg.

Az ókor kivételes pillanata volt, hogy létezett valaki, aki költőként és filozófusként egyformán nagyszabású volt? Vagy pedig Platón személye kivételes? Mert későbbi korokban illyesmi alig-alig fordul elő.

Nietzschére gondolok hirtelen, aki egyszerre volt költő és filozófus. Azt hiszem, Platón annyiban kivétel, hogy olyan magas fokra vitte a filozófia és a költészet vagy a szóművészet kapcsolatát, ahová valóban kevesen jutottak el. De nem szabad elfelejteni, hogy az ókorban, különösen a Krisztus előtti 5. századtól kezdődően minden prózáíró bizonyos mértékig törekedett a művészi megformálásra. Az ókori történetírás legalább annyira volt szépirodalmi, mint tudományos műfaj, tehát a kettő nem feltétlenül vált szét. Mindenki törekedett a megformálás szépségre. Sajnos a mi korunkban különösen kiment a divatból, hogy egy tudós úgy fogalmazzon, hogy az esztétikai gyönyörűséget is okozzon.

A huszadik századból mondhatnánk még Heideggert is, de ő külön volt filozófus, és külön költő, nem a filozófiájában, mint Platón. De ha a mából visszatekintünk az ókorba, akkor kitűnik, hogy minden kor másképpen látta ezt a korszakot. Ezek szerint nem létezik egy nagyjából állandó ókorkép, annak ellenére sem, hogy a történészek azon dolgoznak, hogy minél többet hozzanak föl belőle?

Persze, azon dolgoznak, de hogy mit látnak lényegesnek vagy jelentősnek az ókorból, az korok szerint változó. Gondoljon arra, hogy a rabszolgafelkelések egy időben különösen fontos témául szolgáltak az ókori történetírásban. Ma ez kevésbé izgalmas. Ez nem csak a szovjet vagy szocialista udvari történetírásra áll, a huszadik század derekán részben erre

visszahatásként ez nyugaton is fontos kérdéssé lett. Ma ezt nem tartjuk olyan fontosnak. Kiderült, hogy a rabszolgák mellett nagyon sok más, félszabad jellegű személyiség volt. Ez megmaradt fontosnak, fontosak az eredmények, örülünk nekik, de ma mást keressünk az ókor történetében.

Az ókortudósoknak mennyi felelőssége van abban, hogy egy-egy korszak milyennek látja az ókort?

Az ókortudósoknak az a kötelessége, hogy tolmácsolja az ókort a maga számára. Ebben benne van az is, hogy az ókornak valamilyen, általa jelentősnek tartott mondanivalóját értelmezze a saját korának jelentős kérdéseinek szempontjából. Olyan problémákhoz, amelyek izgatják a saját korának embereit, vajon mit szól az ókor. Mert így válik érdekessé, izgalmassá: hogy az én kérdésemről, az én problémámról mond-e nekem valamit az ókor. Vagy pedig ez olyasmi, mint a múzeumi tárlóban lévő tárgy, amely nem mond semmit. Vagy a lepke, amelyik föl van szúrva a gombostűre. Érdekes, de semmi közöm hozzá. Ez a tolmácsolás, a kapcsolatnak ez a megteremtése az ókor kutató feladata. És ha ezt a feladatát nem végzi el, akkor tényleg nincs rá szükség.

Ma már más világ van, más, mint akár a huszadik század eleje volt, amikor az ókornak még létezett valamiféle nimbusza. Most úgy érezzük, még csak képünk, fogalmunk sincs róla, mert ma csak az az érdekes, ami ma történik. Érdekes még az ókor?

Igen, ebben talán részben az ókor kutatók felelősek. Részben azonban a kornak a – nem szeretem ezt a szót használni, de hirtelen nem tudok most mást – a szelleme, amely a pillanatban él. Amely könnyedén elveszti azt,

hogy múltira épülünk, és a saját korunk megértése szempontjából a múlt valahogyan jelentős lehet. Illetőleg csak arra gondol, hogy mi az, amit közvetlenül hasznosíthat. Az ókor nem feltétlenül ilyen. Az ókor értékei valahogyan mások. Mint ahogy a középkoré vagy a felvilágosodásé, vagy bármely más múlt koré, egyáltalán a múlté. És minthogy ez az érdeklődés nincs meg a befogadóban, a közönségben, az ókor kutatónak ezt először fel kell keltenie. Azért, hogy azután tolmácsolhassa neki. Ez nehéz folyamat. Gondoljon arra, ha a médiumok nem akarnak az ókorról foglalkozni, mert a szerkesztő azt mondja, hogy unalmas, akkor az ókortudós megfeszülhet, akkor sem fog tudni a közönségnek beszélni róla. Mert van egy közeg, amelyet nem tud áttörni. Ennek a díjnak, amit kaptam, tulajdonképpen csak az a jelentősége – amint erre egy kollégám felhívta a figyelmemet –, hogy az ókorról mikor beszéltek, írtak a médiumok, a mindennapi sajtó annyit, mint most! Ez lehetőség arra – és a díjnak talán ez a legnagyobb jelentősége –, hogy az embereknek eszükbe jut: hátha az ókorban is vannak érdekes dolgok.

Vagy az, hogy eszébe jut: egyáltalán volt ókor.

Úgy van.

Véleménye szerint mit tanulhatunk mi az antik világtól? Egyszer azt mondta, hogy az ókor embere már minden rosszat elkövetett, amit csak lehetett. És persze nyilván jókat is elkövetett. Vagyis az emberi természet sokat nem változott azóta. Akkor hát, tanulhatunk-e egyáltalán valamit az ókortól?

Azt hiszem, sok mindent megtanulhatunk. Például ha csak az előbbi kérdésnél maradunk, hogy hogyan fejezzük ki magunkat. Az a nyelvi kultúra, amely az ókor irodalmában

megvolt, nálunk veszendőbe ment; az, hogy megpróbáljuk a gondolatainkat árnyaltan, gazdagon kifejezni. Itt megint ez ellen hat a modern kultúra, az SMS nyelv, ahol lehetőleg minél kevesebb szóval, minél rövidebben kell valamit elmondani. Ókori örökség, hogy élvezzük a nyelv szépségét. Ez a mediterrán népeknél, az olaszoknál vagy a franciáknál még ma is megvan, önmagában élvezik a nyelvet. Ez esztétikai örökség. Azután nagyon szívesen kiemelek bizonyos erkölcsi örökségeket is. Éppen azért, mert az ókornak számos, kevésbé rokonszenves erkölcsi vonása is van vagy lehet. Bizonyos erkölcsi örökség a másik ember megbecsülése is. A másikat legyőzhetem mint ellenséget, de nem taposhatom a sárba. Ez olyan emberi tulajdonság, amely a huszadik század folyamán nem nagyon érvényesült.

Ez valahogy a méltóság elpárolgása?

Igen, valami ilyesmi. A másik embert megbüntethetem, legyőzöm, de ha legyőztem, akkor a dolognak vége. Ez nagyon sok irodalmi műben megjelenik, bizonyos mértékben a történetírásban is. Szeretek a Kerepesi temetőben sétálni, mert az olyan, mint egy nagy történelmi képeskönyv. És mindig elgondolkoztat, hogy ott egymás mellett vannak olyanok, akiket kivégeztek, és akik kivégeztek. Ott már nincs különbség, az már túl van a mi emberi értékrendszerünkön.

Ezt az erkölcsi mozzanatot lehet tanítani az ókortudományban, vagy ez nem tartozik oda, nem is feladata?

Én azt hiszem, hogy az ókori irodalmi műveket kell beépíteni, és azokból kell megpróbálni levonni valamilyen tanulságot. Nem szükségszerűen ugyanazt, és nem szükségszerűen mindenkinek, de meg kell teremteni a

lehetőséget arra, hogy ezek az ókori művek hassanak. E szónak a legszélesebb értelmében. Ez az, ami az ókorról foglalkozók feladata, akár egyetemen, akár középiskolában tanítanak. Középiskolában talán még nagyobb a felelősség, mert ott olyanokat tanítanak, akik nem fognak hivatászerűen foglalkozni az ókorról. Akik viszont görög–latin szakra jönnek, azokon már nem lehet segíteni, ők már el vannak veszve, menthetetlenül megbabonázta őket az ókor. De a középiskolában még meg kell nyerni az embereket, hogy úgy nézzenek az ókorra, hogy érdemes vele foglalkozni. Igaz, hogy ők nem fognak görögül és latinul megtanulni, de az ókor kultúrájának megismerésével mégis nyernek valamit, ha nem is a szó hétköznapi értelmében.

Volt egy nagy tudósunk, akinek az ókor nemcsak egy egzakt tudomány tárgyát jelentette, hanem érdekelte annak szelleme is: Kerényi Károly. Óriási hatása volt egész Európában. Thomas Mann például levelezésben állott vele. Ő mennyire hatott az ön tudósi fölfogására? Olyan volt, akit követni kell, vagy csak csodálta?

Tőlem a Kerényi-féle ókortudomány kicsit távol áll. Ő nem ókortudósként hatott rám. A jelentőségét elsősorban abban látom, hogy a magyar, és bizonyos mértékig az egész európai szellemi életben pezsgést indított meg. De különösen a magyarban. A Kerényi-körben nemcsak ókortudósok voltak, hanem régészek, költők, írók, pszichológusok is. Kerényi éppen azt a feladatot tudta betölteni, hogy a szónak a hétköznapi értelmében izgalmassá, érdekessé tudta tenni az ókort. Én azt a módszert, ahogyan ő izgalmasan érdekessé tudta tenni az ókort, nem tudom követni. Ez másik kérdés. De az ő művelődéstörténeti, a magyar művelődéstörténetben való jelentő-

sege óriási. Attól függetlenül, hogy részletekben természetesen én is el tudom fogadni a fejtegetéseit. Kerényi jelentőségét ebben látom, hogy a maga korában, és nemcsak a maga közvetlen korában, az ókort olyan közel hozta az emberek egy bizonyos csoportjához, ahogy minden ókortudósna közeli kellene hoznia az emberek más csoportjához.

Azt mondja, nem tudja követni Kerényit. Azért nem, mert azt, amit ő tett, nem lehet követni, vagy annyira nem ért egyet azzal a szemlélettel, ami a Kerényié volt, noha a hatása, persze, óriási?

Kerényi épp azt az egységet képviselte a maga munkájában is, amelyről az elején beszéltünk: a tudományterületek közötti átjárhatóságot, kapcsolatot, ami nélkülözhetetlen. Ezzel maximálisan egyet tudok érteni. Azzal már vannak fenntartásaim, ahogyan csinálta. Kicsit talán a racionalitás felől nézve.

Hogy túlságosan elvont vagy irracionális volt?

Azt nem merném mondani, hogy irracionálissá lett, de a történetiség szempontjából az ő elgondolásai, azt hiszem, vitathatók.

Egyáltalán a történelem mennyire fontos számunkra? Vagyis tudunk-e még okulni a történelemből, vagy erre már nincs szükség?

Egyáltalán, a múlttal való foglalkozás nem azért érdekes, mintha a történelem ismételné önmagát, hanem mert indítást adhat ahhoz, hogy ki-ki a maga korát megértse. Hadd hitatkozzam egy ókori történetíróra, Tuküdidészre, aki a saját művét mint örökkévaló kincset jellemezte. Azt mondta, hogy a történelemben ismétlődnek bizonyos dolgok, például az, amit ő a történelem alapvető tényezőjének tartott: hogy az erősebb mindig elnyomja a gyengét. Ez nagyon lapos igaz-

ságnak tűnik, és ezért nem kell Tuküdidészhez folyamodnunk. Csakhogy ő ebből valami mást is kifejt. Egy történeti anyagon, a peloponnészosi háború korán kimutatja, hogyan válik a hatalom kényszerre. A hatalom egy idő után kényszerpályává válik. Szeretném már abbahagyni, mert érzem, hogy ebből nagy baj lesz, de nem tudom. Mert mihelyt abbahagyom, a másik fél ezt azonnal gyengeségnek fogja tekinteni. Hogyan megy át a hatalom megszerzése mint diadalmas előrehaladás kényszerbe, és a vége katasztrófa lesz. Azt hiszem, a történelemben sokszor ismétlődik a hatalom mint kényszer jelensége, és talán a huszadik században is volt erre példa.

Amikor megkapta a díjat, egy nagy könyvbe azt írta be, hogy jobb koldusnak lenni, mint műveletlennek. Cs. Szabó Lászlónak van egy kissé hasonló mondása: „a műveltség akkor sem árt meg, ha túl nagy”. Miért olyan fontos a műveltség? Nem elég, ha valaki okosan az ösztöneire hagyatkozik, vagy az élet szerint él?

A gyémánt értékes dolog, de ha csiszolják, akkor még értékesebbé válik. Laposan ezt mondhatnám. Azt hiszem, hogy azért, mert ez – nem egészen jó magyar szó, csak kevésbé kényszeredett szót nem találtam: emberség. Ez nem emberiséget jelent, hanem az ember voltot. Ahhoz, hogy valaki a szó teljes értelmében ember lehessen, szüksége van a műveltségre, szüksége van arra, hogy azokat az adottságokat, amelyek benne mint emberben rejlenek, kicsiszolja. És ehhez szükség van arra, hogy az előtte járók értékeit, felhalmozott értékeit elsajátítsa. Minél többet sajátít el az elődök által fölhalmozott értékből, annál többet tud kibontakoztatni magából mint emberből. Úgy kellett volna igazából mondanom, hogy abból hiányzik az emberi mivolt. Vagy az emberi lényeg. A görög szó erre az

anthrópizmosz, aminek egyébként a humanizmus tükörfordítása. Nem igazán ember az, aki nem művelt ember.

Nem aggódik azért, hogy minden van, csak épp műveltség nincs?

De, persze, hogy aggódom. Ez borzasztó megszegényítése a lehetőségeinknek. De nem használjuk ki, mert mi csak a pillanatban élünk. Vannak ilyen elszegényedő korok. A késő ókor és a Karoling-korral kezdődő középkor között volt egy elég sötét időszak, amit nem az európai művelődés nagy korszakai között emlegetünk, és ahol nagyon sok minden elpusztult. De aztán jött egy új kultúra. A szlávok és a germánok kicsit barbár népek voltak. Itt a barbárt nem feltétlenül kell mindig idézőjelbe tenni. Van, amikor kell, mert egyszerűen azt jelenti, hogy „nem görög”, „nem római”, tehát nincs benne semmi lebecsülő. Ezeknek a betelepülő népeknek lényegesen alacsonyabb kultúrájuk volt. De ezeknek a népeknek a kultúrájából és az ókor hagyományából új kultúra jött létre. A nagy középkor. A katedrálisok is itt kezdődtek.

Akkor ma mitől tudna mindez visszajönni? A kor elkezd sülyyedni, a tévének köszönhetően is – akkor nem volt televízió, de most van. És egyelőre nem úgy néz ki, hogy ebből vissza lehetne térni. Nem pesszimista? Vagy az ókor elegendő vigaszt nyújt?

Nem tudom, hogyan lehet ebből visszatérni, a tévé nemcsak végzetes eszköz, hanem nagy lehetőség is.

De azért csinál végzetet is...

Persze, persze, de azt lehet jól is használni. Az atomenergiát lehet bombára és fűtésre is használni. Itt most tényleg nagy kulturális áttrendeződés zajlik. Valóban egy korszak

végét éljük, de volt ilyen a 18. században is. A 18. században egy sor olyan ókori szerzőt olvastak, akit a romantikával kezdve egyszerűen félretoltak. Mert a romantika szerint az, ami nem eredeti, nem is ér semmit. Homéroszt alacsonyabb rendű költőnek tartották a francia felvilágosodásban, Vergilius az igazi. Herder félretolta Vergiliust, és azt mondta, hogy Homérosz az igazi. Mert az eredeti. Tehát vannak ilyen nagy áttrendeződések. Itt nem az a baj, hogy a műveltségnek bizonyos elemei kiszóródnak a kosárból, hanem az, hogy nem kerül bele helyette más.

De boldog kor az, amelyik azon vitatkozik, hogy Homérosz vagy Vergilius az igazi! Ma nem éppen erről van szó.

A mostani korban erről nincs szó. Ha arról vitatkoznának, hogy Homérosz vagy Shakespeare, akkor azt mondanám: jó. De most hirtelen nem tudnék Homérosz nagyságú költőt mondani a huszadik századból. Bizonyára van, csak én kevésbé vagyok ebben otthon. Semmi sem jön helyette. Űr marad. Olyan lesz, mint amikor a Karoling-korban fölfedezik, hogy azok az ókoriak mégiscsak érdekesek voltak, és nemcsak a jogrendjük miatt, hanem azért is, mert szép verseket írtak. Szépen írtak latinul, és úgy kell írni, ahogy ők írtak. Egyszer majd visszajön ez, talán gyorsabban, mint a hanyatló római birodalom és a Karoling-kor között. Mert televízió, nyomtatás, internet van. Hát közben majd kiesnek dolgok. Én nagyon remélem, hogy az ókor nem esik ki, de egy időre kieshet, ezt is el tudom képzelni. A középkor nem volt annyira görög, mint ahogyan a köztudatban él, mert azért ott is ismerték a görög irodalmat. A görögök sok mindent kibírtak. Még a rómaiakat is. Talán még minket is kibírnak.